

ГРАНИЦА НА МИНАЛОТО

ГАБРИЕЛА РУСИНОВА

Abstract: Boundary of the Past. The article could be divided into two levels: theoretical-temporal and functional. The theoretical-temporal level treats off a past, perceives as a particular mode to the present, i.e. as different and foreign to the present. The functional level, which derivatives and a part of the first level, is manifested with a will for conservation and an aim to preserve of the past in objects of the present. This process makes a change of the past, which turns into unauthentic to itself and more authentic to the present. This exact second level requires the asking of a boundary – how far the past is reached in the temporary mode and when we achieve the conditions for its foreign-ness, since the idea and the removing of a boundary are intuitively promoted in the foreign-ness – answering to which question represents the aim of the article.

The structure of the article combines two sections. The first section analyses the concept of the boundary. This section takes out the phenomenological significance of a boundary, which unfolds in the act of the boundary itself and there is a reason to consider the boundary in its paradoxicality. The second section of the article submits a question about discussion for the past of the mode in the time. The aim of this section is to examine different interpretations about time, by searching an answer of the question: how the experience of the time (and of the past) could be thought. The purpose of the section is to make attempt to consider, how the time is experienced and in particular in the past.

Keywords: time, past, present, future, boundary, foreign.

1. Увод

Предмет на настоящата статия ще представляват границата и миналото. По-конкретно, разгръщащият се предмет в обекта на разделението на две нива – теоретично-времево и функционално. Теоретично-времевото ниво, условно наречено такава, ще представлява миналото, възприемащо се като отделен модус спрямо настоящето, т.е. като нещо различено и чуждо на настоящето. Функционалното ниво, което е производно и част от първото, се разкрива чрез желанието за консервация и стремежа за запазване на миналото в предметите на настоящето. Оттук се произвежда едно изменение на миналото, което се превръща в неавтентично спрямо самото себе си и все по-автентично спрямо

настоящото. Границата на минало и настояще се „разделя“ веднъж, когато миналото се преживява като част от настоящето, и повторно, когато се разграничава от настоящето, отчуждавайки се от настоящето със старанието за запазване. Преди XIX век миналото представлява продукт на настоящето¹, т.е. миналото не повтаря настоящето, докато след този период миналото започва да служи като потвърждаване и повтаряне на настоящето. По този начин настоящето може да се интерпретира като продукт на миналото. Ако се повдигне въпроса за отчуждението на миналото, струва ми се, че се налага изследване за неговата граница – което ще представлява и целта на статията – когато говорим за отчуждение, интуитивно се пита за граничността на нещото, което се отчуждава – в настоящия случай, полагането на граница на миналото. Тогава докъде се „простира“ миналото във времеви модус и кога може да се говори за неговото отчуждение, тъй като отчуждението може да бъде именно изместването на неговата граница? Хипотезата ми е, че за да се говори за отчуждение, преди това трябва да се изследва границата на това, което се е отчуждило, защото границата дава основата за доказване на изменение.

2. Понятието „граница“

За всеки изследовател представлява предизвикателство да се даде строга дефиниция за граница, която да претендира за общовалидност, общоприложимост и всеобхватност, защото самият опит „да се дефинира нещо“ представлява вече полагане на граница. Затова в този текст няма да претендирам нито за изчерпателност на смисъла на граница, нито за строгост на понятието, което ще използвам. Ще дам работно понятие, което да послужи за целите на статията.

Трудността да се дефинира понятието „граница“ произтича от това, че на познавателно ниво „граница“ се разбира като мисловно условие за всяко дефиниране, доколкото самият акт на дефиниране е и „граница на познанието“². Изказано в друг контекст, понятието „граница“ представлява трансценденталното условие за познание. Например, ако се направи опит за

¹вж. **Лоуентал**, Дейвид. *Миналото е чужда страна*. превод Милен Русков. София: ИК „Критика и Хуманизъм“, 2002, с. 21.

²вж. **Аристотел**. *Метафизика*. превод Иван Христов (книги IV-IX). София: Издателство „СОНМ“, 2000. V, 17, 1022a.

разделяне на това понятие, т.е. да се ограничат нови характеристики, се стига и до нова граница, която, ако поставя ограниченост на новата граница, води до друга граница, а този процес – до безкраен регрес. Ако се премине отвъд познавателните условия, може да се стигне до гносеологически абсурд³. Основният проблем се корени в това, че каквато и дума, т.е. родово или видово понятие, да се вземе, чрез което да се направи опит да бъде очертано понятието за граница, тази дума вече трябва да бъде дефинирана или да й бъдат поставени ограничения. Така например, ако искам да дефинирам „граница“ чрез думата „край“, то преди това трябва да очертая, да определя самите граници на думата „край“, чрез която се опитвам да дам дефиниция на понятието „граница“, защото границата се използва не само за свързване, но и за разделяне⁴.

По-интуитивно се онагледява този парадокс при граничните обекти, които са актуално налични. Пример за такъв обект е граничната линия⁵ между

³Вж. Динева, Гертана. *Метафизика на границата*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2015, с. 44.

⁴Вж. Аристотел. *Метафизика*. превод Иван Христов (книги IV-IX). София: Издателство „СОНМ“, 2000. V, 16- 17, 1022a

⁵Държавните граници са „пряко свързани с политико-географското положение са и политическите граници на България. Те са особена категория, която се налага като необходимост на съвременния етап на общественно-икономическо развитие“ – доц. д-р Петър Славейков/ доц. д-р Даниела Златунова. *География на България. Природа, население, селища, стопанство, региони*. София: издателство „Парадигма“, 2007. с. 18-19. В географската литература границите се делят на линии и пояси. Заради важността на границата в политическата география има специализирано направление „лимология“ (от латинската дума за граница – *limes*), което изследва политико-географските и държавни граници – вж. Карастоянов, Стефан. *Политическа география, геополитика, геостратегия. История, теория, практика*. редактор Елеонора Николова. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008, с. 207-208.

Политически граничен пояс – средство за защита на държавата; в повечето случаи поясите са дадени от морфологията или от друго устройство на земната повърхнина (често се предпочитат: мъчно-пристъпни планински части, водни повърхнини, блатисти местности, пусти и изобщо непригодни за културна обработка пространства). Тези територии служат не толкова да покажат неясните предели на първобитните територии, колкото да ги изолират и защитят от външни нападатели. **Граничният пояс не принадлежи на нито един от двата съседа** и се оприличава като **чуждо тяло**, което се намира между други две тела, за да ги разделя. Същинската граница при големите реки, с които граничат някои държави, не минава по самия речен бряг, а в повече случаи по талвега (най-дълбоката част на реката); следователно държавната територия допира до един вид воден граничен пояс, подобен на морските териториални води. При морските брегове се намират особен вид изкуствени пояси.

Политическа гранична линия – развита е от граничния пояс, но с по-ясни и строги очертания, следствие от умножаване на населението в разделените от пояса държави и стесняване границата

две държави. Нека се спра на северната граница на България с Румъния, която от устието на река Тимок до град Силистра е речна (дължина: 470 км), следвайки течението на река Дунав (като в територията влизат редица големи дунавски острови – Белене, Вардим, Богдан, Близнаци), а от град Силистра до нос Картал на Черно море е сухоземна граница (дължина: 139 км)⁶. Речната северна граница на България минава през най-дълбоката надлъжна линия (талвега) на река Дунав⁷. „Граничната линия е непостоянна, тъй като поради промените в

на пояса от двете страни на отделните селища. По този начин поясът от невладение и гранична чужда земя се стеснява постепенно и с развитие на отношенията между съседите губи своето изолиращо значение, с която и се превръща в гранична линия. Граничната линия се установява по договорни отношения, когато политическият граничен пояс значително се е стеснил и землищата на възникналите в него селища се приближат все повече едно до друго, тогава на негово място съседните държави установяват договор за гранична линия помежду си и граничната линия трябва да показва с точност докъде се простират владетелските права на всяка държава от страните на пояса, станал вече линия. Освен целта за средство на защита на държавата (което е по-малко използвано); друга цел е да служи за държавна граница – от една страна, правово разграничение, а от друга – да улеснява отношенията между съседните държави. Чрез нея пределите на държавната територия са ясно очертани, което дава възможност за по-сигурно охраняване, както и упражняване на контрол над съобщенията, които тя в противоположност на граничния пояс, улеснява. Тя няма такава функция да предпазва държавата като пояса, а по-скоро разпределя зависимостта на съотношенията на силите между двата съседа., затова се нуждае от по-видимо маркиране от пояса, където не е дадена достатъчно ясно от природата. За да се определи точната граница е необходимо прецизно познаване на географските гранични местности до последния детайл и да има точно топографска снимка на тях, защото прокарването на граница у културните държави става предварително по карти, а след това гранични комисии се маркират и на самото място. Ако това не се направи с точност и детайлност, може да се стигне до конфликт на интереси между двете държави. – вж. **Дрончилов**, Крум. Политическата граница. В: *Политическа география и геополитика в оригинал. Класиците*. част I. съставители Русев/ Георги Рачев. София. 2003, с. 82-98, с. 83-86.

«За тези данни, вж. **Колев**, Борис. Географско положение. В: *География на България. Физическа география, социално-икономическа география*, Географски институт при Българска академия на науките (монография), гл. научен редактор ст.н.с. д-р Илия Копралев. София: издателство „ФорКом“, 2002, с. 13-21, с. 16; доц. д-р Петър **Славейков**/ доц. д-р Даниела **Златунова**. *География на България. Природа, население, селища, стопанство, региони*. София: издателство „Парадигма“, 2007. с. 19; **Иванов**, Анко. *Физическа география на България*. редактор Соня Чачановска. София: издателство „ТИЛИА“, 1998, с. 27; **Дончев**, Дончо. *Физическа и социално-икономическа география на България*. Велико Търново: издателство „Слово“, 1993, с. 18

Течейки на изток, реката пресича две планински вериги. Това я разделя на три част: Горен (Алпийски) Дунав, Среден (Панонски) Дунав и Долен (Понтийски) Дунав. За целите на примера, интерес заема Долен Дунав, започващ от пролома Железни врата и продължава до устието на река Дунав и Черно море. Това е и границата между Румъния и България. Речното корито е широко от

течението на реката се мени и нейният талвег, а следователно и териториалната принадлежност на част от дунавските острови“⁸. Политическата граница не е константна. Тя се променя от процесите на развитие и упадък на съседните граници и разширението или стесняването на природните прегради (влиянieto на климата върху моретата, реките, заледените пространства, пустините и т.н.). Ако границата между Румъния и България се определя от талвега, тогава самата граница притежава своя „субграница“, която се определя от нивото на Дунав, от неговата дълбочината. Освен тези две граници прибавям и стандартните условия за надземните граници, граница по въздух. Обобщавайки, северната речна граничност на България и Румъния, стигам до сбора на 3 граници: по дължина, по дълбочина и по въздух. Но северната граница има втора част – сухопътната граница от град Силистра до нос Картал, при което от тази страна се наброяват още две граници: земна и въздушна. Ако се сумират двете части на северната граница, се стига до 4 граници на север – при речната граница: по дълбочина и дължина на реката, както и по въздух; при сухоземната – земна, като въздушната се припокрива с тази от речната. Резултатът е подобен, защото родовото понятие за граница се дефинира чрез видовото различие на физикогеографските особености на страната. Родовото понятие в приведенния пример ще бъдат речната граница на река Дунав и сухопътната такава от град Силистра до Черно море, а видовите отличия на тази граница, подразделена на две части се определят от физикогеографското положение. Този пример показва също невъзможността да се определи граница без да се вземат други обекти, т.е. видови отличия, както е поставянето на точна локация на граничната линия по река Дунав, тъй като реката освен дължина, има и дълбочина, събрани в общия термин „талвег“, за да се определи точното място на границата.

400 до 1200 метра. При град Браила в Румъния дълбочината достига до 27 метра. В най-долната част на течението си река Дунав е граница между Румъния и Украйна – вж. **Иванов**, Анко. *Физическа география на България*. редактор Соня Чачановска. София: издателство „ТИЛИА“, 1998, с. 37-38.

⁸**Иванов**, Анко. *Физическа география на България*. редактор Соня Чачановска. София: издателство „ТИЛИА“, 1998, с. 27.

⁹Физикогеографско положение – сложна система от отношения спрямо значими географски обекти (океани, континенти, морета, планински системи, големи реки, езера, равнини и т.н.), както и отношението на физикогеографски компоненти, включително и надморска височина, на

В понятийното съдържание на „граница“ се включват безкраен регрес и гносеологически абсурди, защото самият акт на познание и познаване поставя определености, разграничава, категоризира, разделя, анализира и систематизира без значение дали актът се извършва на онтологично или на езиково ниво. Следователно, мисленето не само работи с граници, ала и в този контекст се основава на тях¹⁰. В *Числовият модел на античната вселена*¹¹ Цочо Бояджиев пише: „Всяка точка в безпределното е равнозначна на всяка друга, на която и да е друга. Достатъчно е обаче да изтръгнем един сегмент от неразличимото световно „всичко“, да очертаем неговите граници, да ги обозначим с отчетливи знаци – за да се отчленят и подредят неговите части, за да се родят в него онези отношения и пропорции, които и ще съставляват уникалната му вътрешна конфигурация“. Трудността при определянето на понятието „граница“ произтича от двойствения ѝ характер – да свързва и да разделя¹². Ако се остане само на равнище свързване, може да се допусне, че

страната към по-близки или по-далечни територии (климатични пояси, растителни и животински области и т.н.).

¹⁰Вж. **Динева**, Гергана. *Метафизика на границата*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2015, с. 45.

¹¹**Бояджив**, Цочо. Числовият модел на античната вселена. в: *Античната философия като културен феномен*, Цочо Бояджиев. София: издателство „Любомъдрие“, 1994. с. 69-86, с. 83.

¹²По аналогия е и с географската граница: изобщо понятието за граница в географско значение носи смисъла, че дадена държава не е самостоятелна единица спрямо останалите държави, а и също така се издига предположението, че не може да се разполага безпрепятствено и самостоятелно със земната повърхност. В този контекст политическата граница не само разделя, ала и свързва две съседни държави – **Дрончилов**, Крум. *Политическата граница*. В: *Политическа география и геополитика в оригинал. Класиците*. част I. съставители Русев/ Георги Рачев. София. 2003, с. 82-98, с. 82; на подобна позиция, но с различаващи се нюанси е Анко Иванов: – „политическите граници са необходими за съществуването на независимите държави. Те определят техните територии, отграничават ги от териториите на съседните държави и към морските басейни. Границите между държавите са продукт на историческо развитие. [...] В съвременни условия при засилената интернационализация на икономиката, политиката, културата, спорта и т.н. все повече нараства значението на границите като място, през което се осъществяват връзки с други народи и държави. Политическите граници могат да определят територията, в която живее една народност, но най-често не съвпадат с естествените етнически граници. Това е особена сила на Балканския полуостров. В него най-често границите служат за разделяне, отделяне на части от цялото. Такъв е и случаят с границите на съвременна България“ – **Иванов**, Анко. *Физическа география на България*. редактор Соня Чачановска. София: издателство „ТИЛИА“, 1998, с. 26-27; Държавната граница има за функция да определя територията на една държава и по този начин става обект на международното право, тъй като освен че разделя, но и свързва страната с други страни. Затова се извежда класификацията при анализирането на функциите на държавната

границата, както я използва Любен Сивилов в *Грешките в познанието*, „притежава едновременно качествата и на двата предмета“¹³, между които се намира¹⁴, в примера по-горе: качествата на България и качествата на Румъния. Така границата между България и Румъния е носителка на характеристиките на двете страни. Но при това условие каква е разликата между двете държави, щом понятието за граница съдържателно¹⁵ обхваща механичния сбор от качества на България и на Румъния? Как ще ги разделя? Как ще се разбере, че това са две отделни неща? Границата не би имала функцията да разделя, т.е. да обособява различни предмети, и още повече – тя не би била нещо трето, нещо различно от обектите, а би била част от двата предмета, които „разделя“.

В статията работното значение, което ще използвам за понятието „граница“, се обяснява на функционално (инструментално) ниво. Под „функционално ниво на граница“ се разбира феноменологичното ѝ измерение,

граница: разделителна (бариерна) и съединителна (контактна) – **Карастоянов**, Стефан. *Политическа география, геополитика, геостратегия. История, теория, практика*. редактор Елеонора Николова. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008, с. 208; „Когато са налице враждебни отношения, тези граници разделят страните и са пречка за осъществяване на пълнокръвни политически, икономически и всякакви други връзки. Обратно, при наличие на стабилни, основани на взаимно доверие и уважение между държавните отношения, границите играят активна роля стабилизираща роля, стимулират междудържавните контакти и се превръщат в интеграционни оси“ – **Колев**, Борис. Географско положение. В: *География на България. Физическа география, социално-икономическа география*, Географски институт при Българска академия на науките (монография), гл. научен редактор ст.н.с. д-р Илия Копралев. София: издателство „ФорКом“, 2002, с. 13-21, с. 15.

Географските граници се влияят от политическите условия на страната, както и в различните исторически периоди границите биват изменени. На този топос се основават различните позиции на теоретичите, затова едни от тях смятат, че границата има функция само да разделя, а други – че има и обединяваща функция. Но само от критерият (критерият за оценка на границата се изразява в трояката цел за една държавна граница: (1) да разграничава точно и недвусмислено територията на държавата; (2) да е пригодна за защита от външни нападатели; и (3) да оказва най-малки пречки за съобщения между съседните държави – вж. **Дрончилов**, Крум. Политическата граница. В: *Политическа география и геополитика в оригинал. Класиците*. част I. съставители Русев/ Георги Рачев. София. 2003, с. 82-98, с. 93), който се използва за географска оценка на една граница, може да се заключи, че границата не само разделя, но и обединява, вземайки се предвид и стратегическото значение различните исторически периоди.

¹³ **Сивилов**, Любен. *Грешките в познанието*. София: издателство „София – С. А.“, 1993, с. 83.

¹⁴ Вж. **Сивилов**, Любен. *Грешките в познанието*. София: издателство „София – С. А.“, 1993, с. 83

¹⁵ Вж. **Динева**, Гергана. *Метафизика на границата*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2015, с. 45-46.

или – доколкото определени гранични явления са непосредствено очевидни¹⁶. Ако се „стъпи“ на тази основа, значението на „граница“ придобива изявата си като действие. Функционалното ниво и следствията от него дават възможността да се разглежда значението на „граница“ в парадоксалната ѝ динамика. Затова и функционалната значимост на понятието „граница“ се разгръща в понятието за граничност – да свързва и да разделя. Граница тогава ще бъде „онова, което определя и удържа нещото като отделно и различно от друго-то“¹⁷. По този начин границата ще бъде определеност и откроеност на две неща, тя ще различава и ще свързва две неща без да е част от тях. Тя ще отделя и ще удържа едното и другото, но няма да е като тях, т.е. тя ще бъде нещо трето.

3. Модусът на миналото в хоризонта на времето

Когато стане дума за понятието време, превръщащо се сякаш в традиция, се започва с цитиране на известното изказване на Аврелий Августин: „Ако никой не ме пита, зная; ако ли искам да го обясня на някой питащ, не зная.“¹⁸. Така например, Оксфордските речнициобясняват шест употреби и значения на съществителното име „време“, и три – на производния му глагол¹⁹, като обобщаваща дефиниция може да се даде, че времето е „неопределеното продължително движение на съществуване и събития в миналото, настоящето и бъдещето като едно цяло“²⁰. „Продължително движение на съществуване“ се използва, защото времето засяга хора и предмети. Също така може да се разбира и количествената страна на времето – измерване или преброяване на определен отрязък на период, биологичното време, например: „В София е дванадесет часа“. Дефиницията може да се раздели на три:

- 1) Неопределено, неограничено (време)траене, в което нещата се разглеждат като ставащи в миналото, настоящето и бъдещето, всеки момент някога е бил или ще бъде;

¹⁶Вж. Динева, Гергана. *Метафизика на границата*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2015, с. 46.

¹⁷Пак там, с. 46.

¹⁸Августин, Аврелий. *Изповеди*. превод Анна Б. Николова. редактор Владимир Атанасов. София: издателство „Изток-Запад“. 2006, книга единадесета, XIV 17, с. 286.

¹⁹Вж. OxfordDictionaries: Time. в: *OxfordDictionaries. Languagematters*[online]. [viewed 04 July 2015]. URL = <<http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/time>>.

²⁰Ibid., превод мой – Г.Р.

2) Периодът между две събития или (време)траене, в което нещо съществува, става или действа; измереният или възможен за измерване интервал на всеки един период в историята на човек или на вселената, често специфичен [периодът] във връзка с отличителна социална структура, поредица от навици, известна личност, живееща по това време и т.н, съответно: праисторически времена, средновековни времена, геоложки времена, времето на Обама.

3) Точен миг, секунда, минута, час, ден, седмица или година, установени от часовник или календар; точка, в която нещо е станало, става или ще стане; повод: обичайно - „Времето на играта продължава два часа.“; природен, традиционен или предначертан момент за нещо, което да стане, започне или свърши.

От посочените разделения на дефиницията следва, че времето, често се разглежда като мярка, в която събитията могат да бъдат в последователност от минало през настояще към бъдеще, също така и мярка за продължителност на събитията и интервалите между тях.

Във философията на Аристотел миналото и бъдещето имат централно отношение към формирането на времето. Те представляват условието за съществуването на време, защото те задават мярката, числото на движение, с което може да се съизмерва настоящето. „Когато възприемаме въпросното „сега“ като едно, а не като „преди“ и „после“ в движението или като твърдественото в предходното и следващото, не ни изглежда да е протекло никакво време, тъй като не е налице движение. А когато има „преди“ и „после“, говорим за време; понеже времето е тъкмо това – число на движението с оглед на предходното и следващото.“²¹. Но по-особен е статутът на настоящето или, казано чрез понятието на Аристотел, „сега“, защото моментът на „сега“ има гранична ситуираност между „преди“ и „после“. И като такава граница „сега“ не е време. Статутът на настоящия момент е съпътстващо свойство, а доколкото то изчислява – число. „Ясно е следователно, че времето е числото на движението с оглед на предходното и следващото и че то е непрекъснато (доколкото е число на

²¹Аристотел. Физика. в: Съчинения в шест тома. Натурфилософски и естествонаучни съчинения. Том II, част 1. превод Цочо Бояджиев. редактор Иван Христов. София: издателство „Захарий Стоянов“, 2012, 219a30-219b2.

нещо непрекъснато)²². Обобщено казано – настоящето е, от една страна, свързващият момент на миналото и бъдеще, а, от друга страна, е граница на времето, понеже представлява начало на бъдещето и край на миналото. Следователно моментът на „сега“ има статутът на разделител на времето във възможност.²³ А като разделител, самото настояще е неделимо²⁴, което означава, че в него няма движение, но в него няма и покой.

В този ред на мисли, „сега“ сравнено с точка, има позиция, но няма протяжност, тъй като позицията на средина на настоящия момент свързва и разделя минало и бъдеще, така както точката свързва и разделя линията, полагайки нейното начало и нейния край, но няма протяжност, защото „сега“ е винаги различно спрямо движещото се, настоящият момент не може да се движи заедно с движещото се. Но времето, разгледано като число, не може да бъде съотнесено с число на една и съща точка, която е начало и край. То (времето) по-скоро е число на крайните точки, не на крайните части, например на линията²⁵. Затова и времето се определя като отношение на „предходно“ и „следващо“

Извън метафизическата определеност на времето, преди всичко за древните гърци времето представлява *онтологическа реалия*, която се реализира като вътрешно определение на космологическия процес²⁶. „Тази онтология на времето – и това е може би най-съществената отлика на античното време възприемане – е не историята, а *астрономия на времето*. Това е вечният кръговрат на небесните сфери, вечната повтаряемост на природните цикли, вечната статика на иначе вътрешнодинамическия космос. В собствения смисъл на думата тук няма ясно разграничение на модусите на времето – минало,

²²22 **Аристотел**. Физика. в: *Съчинения в шест тома. Натурфилософски и естественонаучни съчинения*. Том II. част 1. превод Цочо Бояджиев. редактор Иван Христов. София: издателство „Захарий Стоянов“, 2012, 220a22-26.

²³Срав. пак там, 222a10-14.

²⁴Вж. ²⁴**Аристотел**. Физика. в: *Съчинения в шест тома. Натурфилософски и естественонаучни съчинения*. Том II. част 1. превод Цочо Бояджиев. редактор Иван Христов. София: издателство „Захарий Стоянов“, 2012, 234a5.

²⁵Вж. ²⁵**Аристотел**. Физика. в: *Съчинения в шест тома. Натурфилософски и естественонаучни съчинения*. Том II. част 1. превод Цочо Бояджиев. редактор Иван Христов. София: издателство „Захарий Стоянов“, 2012, 220a-220a20.

²⁶ Вж. Културно-историческата обусловеност на теоретическите проблеми за времето. в: *Идеята за времето. Антология*. съставители Цочо Бояджиев и Здравко Попов. София/Плевен: издателство „Наука и изкуство“/„Ал. Пъшев“, 1985, с. 7-17. с. 8.

настояще и бъдеще“²⁷. Преживяването на историята през Античността е лишено от бъдещето заради астрономическия модел – същността на човешкото битие бива определена от природно-телесното. Това означава, че има своята проекция в миналото и своя съдба в настоящето, а бъдещето се изключва, тъй като в него липсва свободната воля, която е необходим компонент за неговото проециране²⁸. Тогава събитията и нещата биват подвластни на движението на вечното завръщане, защото човешката история и човешката биография повтарят космическото кръгово движение. Следователно времето се обвързва пряко с вечността. Това е естествено следствие на разумното мислене, тъй като когато се говори за протичане на време, по необходимост хората мислят за неподвижна точка, мяра, спрямо която времето да се съизмеря. Тази неподвижна точка не трябва да се изменя, защото в противен случай не би имала качеството на нещо, спрямо което може да се измерва подвижното време. Тогава тази мяра трябва да е извънвремева. При това положение, космологичната представа за време започва да се променя в метафизическа.

Августин, от своя страна, отхвърля космично-цикличното понятие за време. „От един учен човек чух, че времена – това е движението на слънцето, на луната и на звездите; и не се съгласих. Защо времена да не са по-скоро движенията на всички тела? Да не би случайно, ако светилата бяха спрели движението си, но се въртеше някое гърнчарско колело, нямаше да има време, с което да мерим обиколките му, за да кажем, че то се върти или равномерно, или пък веднъж по-бързо, друг път по-бавно, че едни завъртания продължават повече, други – по-малко“²⁹. Времето не е движение на телата, защото самото движение на нещата бива измервано чрез време. След като Августин отхвърля времето, то той застъпва, така наречена от тълкувателите Библейска линейна представа за времето³⁰. „Един от най-ярките индикатори за дълбоките културни

²⁷ Пак там.

²⁸ Вж. пак там.

²⁹ **Августин**, Аврелий. *Изповеди*. превод Анна Б. Николова. редактор Владимир Атанасов. София: издателство „Изток-Запад“, 2006, книга единадесета, XIV 17, книга единадесета, XXIII 29, с. 294.

³⁰ Вж. напр. **Хайнцман**, Рихард. *Философия на средновековието*, „Основен курс по философия“. Т2. превод Георги Каприев. София: ИК „ЛИК“, 2002, с. 108. Вж. и **Каприев**, Георги. *Времето*. в: *Августин*. София: издателство „ЛИК“, 1996, с. 26-35, с. 30: „Августин – в съгласие с апостол Павел и с патоса на християнската вяра – налага линейната представа за хода на времето. Но в неговата концепция тази линия не е прекъсната, а е по-скоро пунктир, съставен от моментите на

изменения, бележещи прехода от античността към *средновековието* е промяната в представата за времето. Преди всичко се интензифицира самото преживяване на времето. Сега човекът-мислител не е страничен наблюдател на космическите събития, а самият е въввлечен във времевия поток, самият той е една събитийна структура. Проблемът за времето се персонализира. Ако в древността съдбата на индивида се съизмерва със съдбата на космоса, то в епохата на средновековието съдбата на космоса се съизмерва със съдбата на личността. Началото и краят на физическия свят са всъщност началото и краят на *човешката история*. Наличието на едно първоначално събитие (сътворението) и на есхатологически предел (страшния съд) придава на средновековното време *векторен характер*³¹.

За да даде отговор Августин за същността на времето, насочва разсъжденията по този въпрос навътре към душата си. Времето и изменчивостта са свързани, т.е. времето е самата изменчивост, а неизменните неща са извънвремевите³². Тази изменчивост повдига въпроса за вечността, за неизменчивостта. Но изменчивото може да бъде познато от съществуването на неизменчивото. Неизменчивото всъщност е вечността, която изключва от себе си времето³³. Следователно, разликата между вечно и време е разлика между двойката неизменчивост и изменчивост. В духа на християнската философия това предполага, че времето ще е част от творението, то самото е творение на Бога.

Това изразява съществуването на времето. Разликата между изменчивост и неизменчивост, между време и вечност почива върху прехождането по битие. По този начин, време ще се отнася до тази природа, която има изменение и прехождане, а вечността ще характеризира неизменната и непреходна природа, т.е. божествената субстанция. Същият модел на мислене на времето се откроява и в Античността – необходима е непроменяща се мяра, спрямо която да се

пресичането на времевите пунктове с линиите на божествената намеса във времето. Тези ядра на историческото разкриват божествения план, прокарват линията на свещената история и така гарантират самото време на света“.

³¹ Културно-историческата обусловеност на теоретическите проблеми за времето. в: *Идеята за времето. Антология*. съставители Цочо Бояджиев и Здравко Попов. София/Плевен: издателство „Наука и изкуство“/„Ал. Пъшев“, 1985, с. 7-17. с. 9-10.

³² Вж. **Каприев**, Георги. Времето. в: *Августин*. София: издателство „ЛИК“, 1996, с. 26-35, с. 27-28.

³³ Вж. **Хайнцман**, Рихард. *Философия на средновековието*, „Основен курс по философия“. Т2. превод Георги Каприев. София: ИК „ЛИК“, 2002, с. 108.

съизмерва променящото се време³⁴. Разликата на Августин с античното мислене идва от това, че при Августин има несъубстанциалност между Твореца и Неговото творение, тъй като идеята за творението *ex nihilo* изключва съизмерване между Бога и света по субстанция. Времето също е творение и като такова то е сътворено от „нищото“. Това е принципна и онтологична разлика между времето и вечността.

Проблемът с времето настъпва, когато се направи опит то да се схване разсъдъчно, да се говори за него смислено. Трудността да се определи времето за Августин произхода от това, че човек трябва да притежава „зрителна“ перспектива, за да може да обхване спекулативно изменчивостта³⁵ на времето в цялост, в пълнотата на минало, настояще и бъдеще в едно. Това е мястото, където човек допуска две грешки. Първата грешка се основана в неудачния избор на „зрителния“ хоризонт. Опитът за дефиниране на времето не бива да почива изцяло върху неговия ход, т.е. да се говори за него от перспективата на неговата временност. Но от друга страна, потопеността на човека във времето, го лишава от перспективата, която му е необходима, за да „погледне“ времето в неговите граници, да го „види“ в цялост. Именно от неспособността на човек да „види“ границите на времето, не може да се изкаже за неговата същност. Тук е добре да се вземе предвид самата сътвореност на времето, че то е от Бога. Щом то е от Бога, то по необходимост ще има битие, защото Той представлява причината за неговото съществуване.

Грешката, която се допуска, според Августин, е да се говори за времето като нещо само по себе си, т.е. да се пропуска неговата причина на съществуване³⁶. Другата грешка, която настъпва, след като е намерена първата, се корени в инструмента, с който се опитваме да се „вгледаме“ в същността на

³⁴ Вж. Платон и платонистите (напр. Плотин, Прокъл). Срав. с **Бояджив**, Цочо. Августин и проблемът за времето (Разсъждение върху единадесета книга на *Изповеди*). в: *Кръговратът на духа. Философски есета и студии от Платон до Фичино*. София: издателство „ЛИК“, 1998. с. 99-113. с. 102-103 и Културно-историческата обусловеност на теоретическите проблеми за времето. в: *Идеята за времето. Антология*. съставители Цочо Бояджиев и Здравко Попов. София/Плевен: издателство „Наука и изкуство“/„Ал. Пъшев“, 1985, с. 7-17. с. 8-9.

³⁵ Вж. **Каприев**, Георги. Времето. в: *Августин*. София: издателство „ЛИК“, 1996, с. 26-35, с. 27.

³⁶ Вж. **Бояджив**, Цочо. Августин и проблемът за времето (Разсъждение върху единадесета книга на *Изповеди*). в: *Кръговратът на духа. Философски есета и студии от Платон до Фичино*. София: издателство „ЛИК“, 1998. с. 99-113. с. 106-107.

времето. Кое е онова, с което мерим времето? Кой е онзи „неподвижен“ топос в сътворения свят, чрез който може да се измери времето? Отговорите на тези въпроси може да се намерят, ако се мисли другостта на времето, т.е. ако се потърси отликата по битие между времето и инструмента, с който то ще се мери. „А това означава, че всяко съществуващо нещо може да бъде определено единствено от хоризонта на по-висша битийна дименсия. Тази умонагласа, която срещаме още в езическата древност (като обща светогледна установка, но и като теоретическа позиция, например в платонистката традиция), може да бъде определена като **онтологическа трансцендентализъм**“³⁷. Това именно означава, че в стремежа да се определи времето, след като е намерена причината за неговото съществуване, то в рамките на творението да се намери онова нещо, което е по битието си повече от времето и повече от възможното безкрайно повторимо време за движение на небесните тела. Този топос, този инструмент в тварния свят за „цялостно обхващане с поглед“ на времето представлява душата, защото, от една страна, тя е като образ Божи, а от друга, е способна да осъществява нравствени постъпки. Тя е онзи инструмент, с който може да се мери времето като самото то изменящо се, защото в онтологическия си статут душата е равна на себе си и е неразрушима, защото е единственият автентичен Божии образ в творението и като такава може да бъде „медиатор“ между нещо постоянно подвижно и изменящо се като времето и нещо непроменящо се и неподвижно като вечността на Бога. Тя е и условието да се говори, че модусите на времето съществуват и имат своя битиен статут, следователно прави възможно измерването на самото време³⁸.

Като знаем вече условията за говоренето за време - да не се забравя причината, битийният статут на времето (Бог) и да се намери правилния инструмент, с който да се мисли времето (душата) – може да се каже, че времето съществува. Тогава се повдига и търсенето на отговор на въпроса – „какво е времето, след като то „е“?“ За разлика от Аристотеловата концепция, която отрича съществуването на настоящето, тъй като то е гранична точка, Августиновата концепция отрича съществуването на миналото и бъдещето.

³⁷ Пак там, с. 109.

³⁸ Вж. **Бояджив**, Цочо. Августин и проблемът за времето (Разсъждение върху единадесета книга на Изповеди). в: *Кръговратът на духа. Философски есета и студии от Платон до Фичино*. София: издателство „ЛИК“, 1998. с. 99-113. с. 110.

Миналото и бъдещето нямат битие. Следователно това, което изпълва със съдържание времето, е сегашният момент. Тук възниква проблемът, че ако времето се свежда само до настоящия момент, то това предполага вечност. Следователно не само миналото и бъдещето, ала и настоящето е прехождащо, прехождане към небитие. Следователно съществуването на настоящето се определя от прехождането.

Ако се наблюдава траенето на настоящето, ще се редуцира неминуемо до миг, определен като най-малка част на момент³⁹. Значи настоящето ще бъде най-малката единица, която не може да има продължение. „Следователно настоящето няма никаква протяжност“⁴⁰, което приближава концепцията на Августин до тази на Аристотел. От концепцията на Аристотел за настоящето следва статутът на настоящето като граница. Това би бил проблематичен момент, само ако се поставя изискване за обективност на времето. Но анализът на времето минава през субективния опит. Проблемен топос отново остава битието на настоящето, защото „действителното е сега наличното“⁴¹. Следва, че настоящето може да придобие своето съществуване под формата на представяване, което се осъществява чрез „умната душа“.

„Сега обаче става ясно и видимо, че не съществува нито бъдеще, нито минало, и че не е правилно да се казва: „Има три времена – минало, сегашно и бъдеще“, но може би е по-правилно да се каже: „Има три времена – сегашно за миналото, сегашно за настоящето и сегашно за бъдещето“. Понеже в душата съществуват тези три времена – и другаде не ги виждаме: паметта е настоящето за миналото, виждането е настоящето за сегашното, очакването е настоящето за бъдещето“⁴². Така битието на миналото съществува в паметта, а битието на бъдещето съществува в очакването. А настоящето, миналото и бъдещето са налични само в душата, защото именно това преминаването на времето осигурява на човека неговата историчност, „неговото „сега“ прекосява Божието „днес“. Общността на времето на всички души се основава тъкмо на това:

³⁹Августин, Аврелий. *Изповеди*. превод Анна Б. Николова. редактор Владимир Атанасов. София: издателство „Изток-Запад“, 2006, книга единадесета, XV 20.

⁴⁰Пак там, XV 20.

⁴¹Хайнцман, Рихард. *Философия на средновековието*, „Основен курс по философия“. Т2. превод Георги Каприев. София: ИК „ЛИК“, 2002, с. 109.

⁴²Августин, Аврелий. *Изповеди*. превод Анна Б. Николова. редактор Владимир Атанасов. София: издателство „Изток-Запад“, 2006, книга единадесета, XX 26.

обгръщащото всички субекти настояще е божествената вечност“⁴³. Смислът на времето съществуване се изразява в стремежа към вечността. Това е и смисълът на Божията намеса в човешката душа, защото в душата на човека се събират историческата реалия и предисторичното райско битие. Тогава историята придобива своя двойствен характер. От една страна осъществява Божественото творение, а от друга, осъществява битието на неисторичния План. Историческото придобива особена форма на вечната действителност, а душата да се откроява като историческа и да осъществява творението като история⁴⁴.

Възприятието на Аристотел за „сега“ като миг, сравнен с точка, е застъпено и от Лайбниц. Същият е статутът и на мига, а заедно с това и на точката – те не са част от времето и пространството, защото нямат части⁴⁵. Дефиницията, която дава Лайбниц за време е „мярка на движението, т.е. равномерното движение е мярката на неравномерното движение“⁴⁶. Часовниците измерват тази мярка, а мярката за самото време идва от обиколката на Земята около оста си. Миналото изразява своята роля, като подобрява мярката за време, то прави по-правилно възприемането на самата мяра, защото миналото дава основание да се говори за сравнение между настоящия момент и миналия⁴⁷. Идеята за последователността във времето бива застъпена както у Кант, така и у зрялото учение на Лайбниц, в което пространството представлява ред на съществуващите едновременно, а времето – ред на последователно съществуващите. Следователно в пространството съществуването се осъществява едновременно, докато във времето – последователно. И пространството, и времето съществуват независимо от съзнанието, което ги възприема, т.е. от субекта, следователно те имат относителен, а не абсолютен характер.

В края на XVIII век Кант поставя времето като необходимо условие за преживяване на съществуващото. „Времето е необходима представа, която стои в основата на всички нагледни. С оглед на явленията изобщо, самото време не може да се премахне, при все че явленията могат да се отстранят от времето.

⁴³ Вж. **Каприев**, Георги. Времето. в: *Августин*. София: издателство „ЛИК“, 1996, с. 26-35., с. 32.

⁴⁴ Пак там, с. 34.

⁴⁵ Вж. **Лайбниц**, Готфрид. *Нови опити върху човешкия разум*. редактор Марко Ст. Марков. София: издателство „Наука и изкуство“. София, 1974, с. 156.

⁴⁶ **Лайбниц**, Готфрид. *Нови опити върху човешкия разум*. редактор Марко Ст. Марков. София: издателство „Наука и изкуство“. София, 1974, с. 157.

⁴⁷ Вж. Пак там, с. 158.

Времето е дадено, значи, *a priori*. Само в него е възможна всяка действителност на явленията. Те могат всички да отпаднат, но то самото (като общо условие за възможността им) не може да бъде премахнато⁴⁸. Въз основата на априорната необходимост се дава възможността на аподактичните положения относно времето и аксиомите за времето в емпиричния свят⁴⁹. Времето е онази форма на вътрешното сетиво, която дава субективното условие за осъществяването на всеки наглед в субекта. Освен това, тази форма на вътрешния наглед може да се появява преди да се появи нагледа на самите предмети от външния емпиричен свят, защото хората са в състояние да се абстрахират от самото време, но не и от възможността да имат предмети в нагледа си⁵⁰.

Времето представлява вътрешното сетиво на духа за разлика от пространството, което се възприема като външно сетиво⁵¹. „Времето е формалното условие за всички явления изобщо“⁵², докато „пространството като чиста форма на всеки външен наглед е ограничено като априорно условие само до външните явления“⁵³. Времето, също така за разлика от пространството, не е агрегат, а редица – „формалното условие на всички редици“⁵⁴. Следователно, различни модуси на времето, минало, настояще и бъдеще, ще съществуват не едновременно, а последователно⁵⁵, което означава, че времето има посока, която е насочена „напред“ и е необратима заради последователността. На тази основа,

⁴⁸ **Кант**, Имануел. „Трансцендентална естетика“. секция втора превод проф. Цеко Торбов. в: *Идеята за времето. Антология*. съставители Цочо Бояджиев и Здравко Попов. София/Плевен: издателство „Наука и изкуство“/„Ал. Пъшев“, 1985, с. 122-128, с. 122.

⁴⁹ Вж. напр. **Стоев**, Христо. *Понятията в Критика на чистия разум. Систематичен преглед*. София: издателство „Изток-Запад“, 2010, с. 68.

⁵⁰ Вж. **Стоев**, Христо. *Понятията в Критика на чистия разум. Систематичен преглед*. София: издателство „Изток-Запад“, 2010, с. 68.

⁵¹ Вж. **Стоев**, Христо. *Кант и проблемът за вътрешното сетиво*. София: издателство „Изток-Запад“, 2005, с. 121.

⁵² **Кант**, Имануел. *Критика на чистия разум*. превод проф. д-р Цеко Торбов. София: издателство „Българска академия на науките“, 1992, с. 113.

⁵³ **Кант**, Имануел. *Критика на чистия разум*. превод проф. д-р Цеко Торбов. София: издателство „Българска академия на науките“, 1992, с. 113.

⁵⁴ **Кант**, Имануел. *Критика на чистия разум*. превод проф. д-р Цеко Торбов. София: издателство „Българска академия на науките“, 1992, с. 451.

⁵⁵ **Кант**, Имануел. *Критика на чистия разум*. превод проф. д-р Цеко Торбов. София: издателство „Българска академия на науките“, 1992, с. 110.

времето , разбрано само по себе си като редица, се различават *a priori* минало от бъдещото като условия с оглед на настоящето⁵⁶.

Пространството и времето са априорни форми на субекта, а не структури на света. Следователно, топосът на времето се намира в човека, защото чрез времето нагледно се представя самия човек, както и вътрешното му състояние⁵⁷. Като чиста форма на сетивния наглед, различните части на времето представляват само различни времена на едно и също време. Ако трябва да се търси мястото на миналото, то ще бъде просто последователна част от цялото, която се преживява от човека. Но това не означава, че различните времена са понятийно свързани в едно общо време, те се съдържат интуитивно в него именно като наглед⁵⁸.

В началото на статията определих две нива на анализ на миналото – теоретично времево измерение и функционално измерение. Искам да прокарам по-ясна линия между тях. Дотук ставаше въпрос за това как е възможно да мисли времето и миналото, т.е. как се дефинира самото минало. Следващите редове ще бъдат отговор на това как да се интерпретира едно преживяване на миналото.

Дейвид Лоуентал представя мисленето за миналото като далечно време в чужда страна, а не отминалите събития като интимна и непосредствена част от настоящето. Тогава, когато миналото придобива друг облик, когато се превръща в „различно царство, не просто като чужда страна, а като множество чужди земи, надарени със собствени истории и населени с живеещи в тях личности“⁵⁹.

Пример за това е носталгията. Носталгията се основава на мислите за миналото - как човек се е чувства в определено минало време - а не върху мисълта за старата книга, старата чаша, т.е. не върху мисълта за миналите неща. „Това, което носи удоволствие на носталгията, не е просто реликвата, а как лично

⁵⁶ Вж. **Кант**, Имануел. *Критика на чистия разум*. превод проф. д-р Цеко Торбов. София: издателство „Българска академия на науките“, 1992, с. 451.

⁵⁷ **Кант**, Имануел. „Трансцендентална естетика“. секция втора превод проф. Цеко Торбов. в: *Идеята за времето. Антология*. съставители Цочо Бояджиев и Здравко Попов. София/Плевен: издателство „Наука и изкуство“ / „Ал. Пъшев“, 1985, с. 122-128, с. 124.

⁵⁸ Вж. **Стоев**, Христо. *Понятията в Критика на чистия разум. Систематичен преглед*. София: издателство „Изток-Запад“, 2010, с. 69.

⁵⁹ **Кант**, Имануел. „Трансцендентална естетика“. секция втора превод проф. Цеко Торбов. в: *Идеята за времето. Антология*. съставители Цочо Бояджиев и Здравко Попов. София/Плевен: издателство „Наука и изкуство“ / „Ал. Пъшев“, 1985, с. 122-128, с.123.

той я разпознава, не толкова самото минало, колкото неговите предполагаеми стремежи, не толкова споменът за това, което действително е било, колкото за това, което някога се е смятало за възможно“⁶⁰.

Чуждостта на миналото като различено от настоящето се изразява в осъзнаването на различимостта. „Ако осъзнаването на различността на миналото предизвикало стремежа към неговото запазване, то самият акт на консервация направил тази различеност още по-видима. Почитането като общностната идентичност, скъпене като ценен и застрашен ресурс, вчера станало все по-малко и по-малко прилича на днес. [...] Миналото е чужда страна, чиито черти са оформени от нашите днешни пристрастия, а странностите ѝ са някак подслонение в нашия собствен дом благодарение на нашата практика да запазваме следите ѝ.“⁶¹

Ако феноменът на миналото се разглежда като преживяване, то неминуемо става част от субекта, напомняйки на вътрешната априорна форма на сетивния наглед, което минало е чуждо спрямо настоящето в своето действие на тялото на субекта, доколкото той не може в действителността да променя миналото събитие, той може да рефлектира върху него само в съзнанието си, което се изразява чрез паметта, но не може да променя миналото в отношението с другите субекти, т.е. в действителност. Затова субектът се стреми да запази частта от миналото в предметността чрез създаването на културни паметници, музеи, фотографии⁶², изкуство, или така наречената колективна памет, за да се превърне в общосподелимо и по този начин да се задоволи тази криза на идентичността чрез опредметяването на миналото в настоящето през външния израз на обектите. Затова и обаянието на носталгичното чувство е водещо, то носи само красотата на миналото събитие, като освобождава от неприятните преживявания.

⁶⁰Лоуентал, Дейвид. *Миналото е чужда страна*. превод Милен Русков. София: ИК „Критика и Хуманизъм“, 2002, с. 49.

⁶¹Лоуентал, Дейвид. *Миналото е чужда страна*. превод Милен Русков. София: ИК „Критика и Хуманизъм“, 2002, с. 22.

⁶²Фотографията се изобретява през XIX век.

4. Изводи

От проведения анализ може да се заключи, че при така определеното в увода теоретично-времево ниво има направена ясна граница между минало, настояще и бъдеще, докато при второто ниво, границата между минало и настояще няма и те сливат. Както се изведе по-горе, границата не само разделя, а и обединява, следователно настоящият момент така положен във времето приема гранична ситуираност. Той обединява останалите времеви модуси, но и ги разделя. При това второ, функционално, ниво, което може да се изрази с преживяване на миналото, границата между минало и настояще остава само на обединяване без разделяне. Поради тази причина се повдига въпросът за отчуждение на миналото, защото то губи своята самостоятелна ситуираност.

Библиография

Първична литература

- Аристотел.** *Метафизика*. превод Николай Гочев (книги I-III, X-XIV)/ Иван Христов (книги IV-IX). редакция Димка Гичева-Гочева (книги I-III, X-XIV). София: Издателство „СОНМ“, 2000.
- Аристотел.** *Физика*. в: *Съчинения в шест тома. Натурфилософски и естественонаучни съчинения*. Том II. част 1. превод Цочо Бояджиев. редактор Иван Христов. София: издателство „Захарий Стоянов“, 2012.
- Августин,** Аврелий. *Изповеди*. превод Анна Б. Николова. редактор Владимир Атанасов. София: издателство „Изток-Запад“, 2006.
- Бояджиев,** Цочо. *Числовият модел на античната вселена*. в: *Античната философия като културен феномен*, Цочо Бояджиев. София: издателство „Любомъдрие“, 1994. с. 69-86.
- Динева,** Гергана. *Метафизика на границата*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2015.
- Кант,** Имануел. „Трансцендентална естетика“. секция втора превод проф. Цеко Торбов. в: *Идеята за времето. Антология*. съставители Цочо Бояджиев и Здравко Попов. София/Плевен: издателство „Наука и изкуство“/„Ал. Пъшев“, 1985, с. 122-128.
- Кант,** Имануел. *Критика на чистия разум*. превод проф. д-р Цеко Торбов. София: издателство „Българска академия на науките“, 1992.

- Лайбниц**, Готфрид. *Нови опити върху човешкия разум*. редактор Марко Ст. Марков. София: издателство „Наука и изкуство“. София, 1974.
- Лоунтал**, Дейвид. *Миналото е чужда страна*. превод Милен Русков. редакция Диана Захаријева. София: ИК „Критика и Хуманизъм“, 2002.
- Рикьор**, Пол. *История и истина*. превод Жорж Йовчев. София: изд. „АРГЕС“, 1993.
- Сивилов**, Любен. *Грешките в познанието*. София: издателство „София – С. А.“, 1993.

Вторична литература

- Иванов**, Здравко. За границата на историческото минало (философски анализ). в: сп. *Философия*. бр. 5/1995. гл. ред. проф. д-р Ради Радев, с. 58–63.
- Бояджиев**, Цочо. Августин и проблемът за времето (Разсъждение върху единадесета книга на *Изповеди*). В: *Кръговратът на духа. Философски есета и студии от Платон до Фичино*. София: издателство „ЛИК“, 1998. с. 99-113.
- Каприев**, Георги. Времето. в: *Августин*. София: издателство „ЛИК“, 1996, с. 26-35.
- Каприев**, Георги. Историята. в: *Августин*. София: издателство „ЛИК“, 1996, с. 103-117.
- Стоев**, Христо. *Понятията в Критика на чистия разум. Систематичен преглед*. София: издателство „Изток-Запад“, 2010.
- Стоев**, Христо. *Кант и проблемът за вътрешното сетиво*. София: издателство „Изток-Запад“, 2005.
- Стефанов**, Ангел. *Философия на времето*, София: издателство „Парадигма“, 2008.
- Хайнцман**, Рихард. *Философия на средновековието*, „Основен курс по философия“. Т2. превод Георги Каприев. София: ИК „ЛИК“, 2002.

Други

- Дончев**, Дончо. *Физическа и социално-икономическа география на България*. Велико Търново: издателство „Слово“, 1993.

- Дрончилов, Крум.** Политическата граница. В: *Политическа география и геополитика в оригинал. Класиците.* част I. съставители Русев/ Георги Рачев. София. 2003, с. 82-98.
- доц. д-р Петър Славейков/ доц. д-р Даниела Златунова.** *География на България. Природа, население, селища, стопанство, региони.* София: издателство „Парадигма“, 2007.
- Иванов, Анко.** *Физическа география на България.* редактор Соня Чачановска. София: издателство „ТИЛИА“, 1998.
- Карастоянов, Стефан.** *Политическа география, геополитика, геостратегия. История, теория, практика.* редактор Елеонора Николова. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1997.
- Карастоянов, Стефан.** *Политическа география, геополитика, геостратегия. История, теория, практика.* редактор Елеонора Николова. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Колев, Борис.** Географско положение. В: *География на България. Физическа география, социално-икономическа география,* Географски институт при Българска академия на науките (монография), гл. научен редактор ст.н.с. д-р Илия Копралев. София: издателство „ФорКом“, 2002, с. 13-21.
- OxfordDictionaries: Time. в: *OxfordDictionaries. Languagematters*[online]. [viewed 04 July 2015].URL = <<http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/time>>.